

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Рева Людмила Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент; докторантка кафедри теорії літератури та компаративістики Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Наукові інтереси: неореалістична проза першої третини ХХ століття.

**«СОНЯЧНА МАШИНА» ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА:
УТОПІЯ ЧИ АНТИУТОПІЯ?**

Галина САБАТ (Дрогобич)

Вияв різних жанрових тенденцій у "Сонячній машині" В.Винниченка дає можливість виділити її в особливу жанрову категорію – пантопію, яка поєднує ознаки й утопії, й антиутопії.

Ключові слова: утопія, антиутопія, утопійна мрія, антиутопійне розвінчування, пантопія.

Manifestation of different genre trends in "The Solar Machine" by V. Vynnychenko makes it possible to define it as a particular genre category – pantopia that combines both the features of utopia and dystopia.

Key words: utopia, antiutopiya, utopian dream, antyutopiynе discrediting, pantopiya.

Творчість В. Винниченка багатогранна й багатожанрова. Він виявляє себе не тільки як літератор, політик, майстер слова, але й як живописець, графік. Природа щедро обдарувала цю людину. В.Винниченко створив величезну кількість оповідань, п'єс, драм, романів, написав історико-публіцистичні дослідження (зокрема „Відродження нації”), відома і його етико-філософська праця "Конкордизм", концепції якої втілені в романі „Лепрозорій”, філософсько-соціологічні твори „Нова заповідь”, „Вічний імператив”, „Щастя”, „Прокажельна”, „Слово за тобою, Сталіне”. Та справжньою літературною сенсацією став роман "Сонячна машина", створений упродовж 1921–1924 років, якому сам письменник надавав особливого значення, кажучи про нього: "це ж візитова картка української літератури в Європі" [3, с. 279].

Твір В. Винниченка набув надзвичайної популярності серед читачів. Г.Костюк зауважив, що "з ім'ям Винниченка українська література ввійшла у світову літературу як її реальна діюча частка" [11, с. 25]. Але тогочасна радянська влада наклала табу на спадщину письменника, його твори до недавнього часу в Україні були заборонені й не публікувалися, а його самого називали "гробокопателем України" [4, с. 69].

Роман В. Винниченка "Сонячна машина", у якому уявне майбутнє пророко розглядалося крізь призму теперішнього, був опублікований у Харкові 1928 року. Початок ХХ століття характеризувався страшними соціальними катаклізмами: революціями, війнами – це штовхало мислителів до винайдення кращого суспільного буття, а отже, і до своєрідних ілюзій, бажання створити на землі щасливий Едем. У літературі з'являлися

реалізації цих утопійних ідей. Своєрідним пошуком кращої суспільної долі став і роман В.Винниченка „Сонячна машина”.

Місце дії у творі – Німеччина. Позаяк заявлені процеси характеризують суспільство в цілому. Як зауважують О.Гнідан і Л. Дем’янівська, „Події розростаються, сягають і вшир, і вглиб: перед читачем проходять картини війни, окупації, сцени в хімічній лабораторії і в будинку для божевільних, розкривається політичний терор соціалістичного «братства», героїзм діячів організації «Інарак», діяльність фанатиків-руїнників і вчених-дослідників, які прагнуть ошчасливити людство. Події охоплюють Німеччину, Францію і... весь світ: точніше сказати, це Європа між двома світовими війнами” [6, с. 178]. Крім того, книга стала реакцією на будівництво, що зростає, соціалістичного суспільства в колишньому СРСР, яке мало ґрунтуватися на нездійсненних ідеалах комуністичної утопії.

На справедливу думку Л.Сеника, В.Винниченко пророкує „крах соціалістичної «надії» на ошчасливлення людства під час спроби реалізувати т.зв. соціалістичну перебудову світу. Усім художнім ладом „Сонячної машини” автор показує ілюзійність такої перебудови. У цьому разі художник переміг політика, прихильника соціалістичної ідеї, реалізувати яку, як виявилось, означає опинитися у полоні утопій та ілюзій” [15, с. 207-208]. Зрештою, з часом соціалістичні ілюзії розвіюються, хоча, як стверджує Л.Сеник, письменник не зумів повністю їх позбутися, що „ніяк не завадило йому одверто і навіть нещадно критикувати російський «соціум»” [15, с. 204].

В. Винниченко був свідком того, як носії ідей так званого прекрасного, вільного, справедливого майбутнього знущалися над тими, хто носить вишивану сорочку й розмовляє українською мовою. Він знав факти, як червоногвардійці розстрілювали без суду й слідства людей, що не погоджувалися з їх політичними поглядами. У брошурі "Революція в небезпеці" В. Винниченко розкрив не тільки всі негативні сторони радянського ладу на Україні, але й указав, що чинники реалізації ідей справедливості, якими керуються більшовики, ніколи не призведуть до соціальної й економічної рівності. Автор "Сонячної машини", виходячи з "сьогоднішнього пекла" (мається на увазі сьогодення автора), застерігав, що "пекло" продовжиться і посилиться в майбутньому й призведе до більшовицького тоталітаризму та соціальної катастрофи, до занепаду економіки, духовності, культури.

„Сонячна машина” В.Винниченка привернула значну увагу літературознавців. У 20-ті роки про неї писали як про апологію націоналізму А.Річицький, Г.Овчаров, М.Демченко. Різноманітні погляди на „Сонячну машину” висловили О.Білецький, М.Зеров, І.Лакиза, І.Савченко, В.Коряк, Б.Коваленко, І.Ле, О.Яненко, С.Сакидон, А.Рудницький, З.Єфимова та інші літературні критики.

Відзначаючи неординарність твору В.Винниченка, намагаючись визначити його жанр, В.Василенко запитує: "З яким же романом маємо діло? У першому виданні ДВУ випускало роман, як «утопічний», у другому – російському – виданні на обкладинці стоїть «фантастичний роман», на титульці – просто «роман»" [2, 21]. Характерно, що й досі жанрова своєрідність "Сонячної машини" ще не визначена однозначно.

Деякі сучасні вчені схилилися до думки, що це роман-утопія. Так, П.Федченко, Л.Сеник, А.Волков, П.Христюк, О.Гнідан і Л.Дем'янівська визначають "Сонячну машину" як соціально-утопічний роман [17, с. 157; 13, с. 197; 5, с. 78; 18, с. 193; 6, с. 182]. Г.Костюк називає твір науково-утопійним романом [11, с. 25]. Н.Паскевич вважає, що це роман-утопія з детективним сюжетом [14, с. 18]. Початок такому розумінню жанру твору В.Винниченка поклав ще О.Білецький, який уважав, що "Сонячна машина" – це "перший український утопічний роман" [1, с. 121].

Більшість учених відносять "Сонячну машину" до утопії. Разом з тим, за цілим рядом ознак "Сонячна машина" не вписується в класичні рамки типу „Утопії” Т.Мора, „Міста Сонця” Т.Кампанелли та інших утопістів. Останнім часом літературознавці все більше схилиються до того, що це антиутопія: Г.Сиваченко [16], А.Градовський [7], Н.Над'ярних [13]. Зокрема Г.Сиваченко вважає, що до кращих репрезентантів антиутопії з повним правом слід зарахувати і Володимира Винниченка [16, с. 47]. Та й О.Білецький, назвавши цей твір утопією, відзначав, що все-таки "назва «утопічний роман» доки ще не обіймає суворо визначеного змісту" [1, с. 122]. Літературна теорія утопії в цей період була не вельми багатою, тому слушним є твердження М.Зерова, що „жанр утопійного роману не належить до цілком викристалізованих та ясних...” [10, с. 441]. У вісімдесяті роки дослідниця творчості В.Винниченка Л.Залеська-Онишкевич дає відразу три визначення „Сонячній машині” – евтопія (добре місце), утопія (жадане місце), тутопія (тут) [9].

І як це не парадоксально, але всі дослідники мають рацію. У "Сонячній машині" письменник створив цілком оригінальну концепцію майбутнього суспільства та його модель, продовжуючи традиції утопій, і водночас відкрив багато нового, що відіграло дуже важливу роль у становленні української антиутопії.

У літературознавстві утвердилася думка, що основоположник світової антиутопії – Є.Замятін. Без його "Ми", ймовірно, не було б ні "Чудового нового світу" О.Гакслі, ні "1984" Дж.Орвелла. А "Сонячна машина" В.Винниченка з'явилася одночасно з романом Є. Замятіна, який був написаний 1920-го, але вперше вийшов 1924 року за межами Росії в перекладах. Зрозуміло, що, створивши „Сонячну машину” в 20-ті роки, В.Винниченко не мав змоги ознайомитися з фантастичною антиутопією Є.Замятіна, отже, про наслідування російського письменника не може бути й мови. Слушною в цьому контексті нам видається заувага Л.Мороз: „Як би

там не було, а деякі ідеї В.Винниченка мають певну спільність із ідеями найбільш неординарних мислителів його часу й попередньої епохи, і лише честі йому додає, якщо ті ідеї були не запозиченими, а виникли незалежно, синхронно або й раніше. Варто, отже, звертати увагу на такий перегук умів” [12, с. 24].

Тим більше, що сама дійсність давала письменникам ґрунт для футурологічних передбачень, за справедливою заувагою Г.Сиваченко: „Антиутопії, творені Зам’ятіним і Винниченком, віднесені у часі в далеке майбутнє; проте їхні ідейні вузли зав’язані завдяки тому, що відбувається перед зором автора (Зам’ятіна), або про що автор дуже добре знає (Винниченко)” [16, с. 37].

Отже, у творі В.Винниченка виразно наявні антиутопійні ознаки. Крім того, "Сонячна машина" за жанровими прикметами перегукується і з соціально-психологічним, філософським, авантюрно-пригодницьким, комедійно-гумористичним та детективним романами. Така багатоаспектність і спричинила суперечливість та сумніви у визначенні жанру твору.

Щоб з’ясувати, що є в "Сонячній машині" від утопії, а що – від антиутопії, слід з’ясувати ці два поняття. Утопія – це мрія, штучно сконструйована фантазією модель прекрасного майбутнього, досконала картина суспільства.

Антиутопія ж – це своєрідна експериментальна реалізація утопії. Утопісти уявляють собі ідеальний світ людських стосунків, праці, побутового й соціального життя, антиутопісти показують антисвіт, який виникає при спробах реалізувати проекти утопістів. Кінцеві логічні наслідки утопій – це і є антиутопії.

Що ж таке "Сонячна машина" – ідеальна мрія чи передбачення небажаного й загрозливого в майбутньому, панацея від усіх нещасть і рецепт утілення на землі досконалого раю чи заперечення й розвінчання утопійних ілюзій?

Сам В.Винниченко визначив жанр свого роману як утопію. Але автор в ілюзорному хаосі жанрових дефініцій не врахував певних закономірностей росту жанру, провідних тенденцій його розвитку. Він опирався на тогочасну термінологію. Але жанр має поступальний хід. В.Винниченко, керуючись досвідом жанрової форми утопії в літературі, не зауважив виникнення закономірностей розвитку нових літературних течій. Ми з позицій сьогодення маємо можливість скористатися порівняльною методикою аналізу при зіставленні "Сонячної машини" з "Ми" Є.Зам’ятіна, "1984" Дж.Орвелла і "Чудовим новим світом" О.Гакслі. "Сонячна машина" виявляє типологічні жанрові сходження з класичними антиутопіями, та не лише з ними: жанрова специфіка класичних утопій ("Утопія" Т.Мора, "Місто Сонця" Т.Кампанелли) також розкрита у творі В.Винниченка. Такий

типологічний аналіз дає змогу визначити специфіку жанру "Сонячної машини", яка доповнює картину жанрів світової літератури.

За цілою низкою ознак "Сонячна машина" не вписується в рамки "класичної утопії". Повністю утопією в душі „Утопії” Т.Мора, „Нової Атлантиди” Ф.Бекона й „Міста Сонця” Т.Кампанелли книгу В.Винниченка назвати не можна, оскільки в баченні майбутнього в автора помітно багато спільного з футурологічними прогнозами антиутопістів, з їхніми моделями світів.

Роман В.Винниченка не міг вплинути на антиутопії О.Гакслі й Дж.Орвелла, оскільки практично не був відомий на Заході. Проте, згадані автори, пророкуючи трагічні наслідки неконтрольованого прогресу, ставлять своїх героїв перед моральним вибором. І В.Винниченко, і О.Гакслі, і Дж.Орвелл застерігають людство перед утопійними ілюзіями, закликають до перебудови світу на користь індивідууму, до формування суспільства на високих моральних засадах.

Однак при порівнянні "Сонячної машини" В.Винниченка з "Ми" Є.Замятіна, "Чудовим новим світом" О.Гакслі, "1984" Дж.Орвелла стає цілком очевидним, що жанрова структура винниченківського роману є набагато складніша, змістовно багатозначніша. Це дає підставу виділити його в особливу жанрову категорію синтетичного або універсального роману, який є органічним сплавом різнорідних жанрових форм, синтезом утопійного роману з антиутопійним, для якого характерне: у підтексті утопії – схвалення й визнання, у підтексті антиутопії – сумнів і заперечення. У "Сонячній машині" В.Винниченка ми виявляємо всі названі риси: і схвалення, і визнання, і сумнів, і заперечення. І надію!

Справді, у романі жанрові пласти утопії й антиутопії дуже тісно переплітаються. Таке переплетення пов'язане, безперечно, і зі змінами в суспільстві в час написання роману. На початку ХХ століття був створений міф про революцію, як шлях чудодійного перетворення негативного суспільства в досконале, де будуть встановлені нові закони, завдяки чому запанують свобода, рівність, братерство, про які мріяла ще доба Просвітництва з її утопійними проектами державного устрою. У "Сонячній машині" спостерігаємо відхід від революційної тематики – вона змінюється глибоким художнім аналізом епохи. За багатообіцяючими революційними закликами В.Винниченко розпізнає жорстоку правду "нової" дійсності, повної насильств і кривавого свавілля, з відкритою зневагою до моралі. Реальна практика життя перших післяреволюційних років оголила перед письменником трагізм розриву між утопійними уявленнями про щастя й насильницькими формами його досягнення. В.Винниченко діалектично підходить до осмислення того, що відбувається. Таким чином, "Сонячна машина" – це не тільки фантастичний твір, у ньому зображені й реальні історичні події початку ХХ століття. Власне, це і є відповідником

запрограмованого прагнення автора „Сонячної машини” наблизити твір „до найбільшої реальності”.

Автор „Сонячної машини” моделює ідеальний світ на основі фантастичних способів реалізації ідеальної мети. Людина, шукаючи порятунку від негараздів життя, так чи інакше тяжіє до ілюзій, утопійної фантазії. У творі й репрезентована ось ця утопійна мрія. Саме виникнення Сонячної машини – це утопія. А ось те, що відбувається довкола неї, – далеко не утопійне. У творі В.Винниченка оповідь ґрунтується на фантастичній вигадці – винайденні панацеї ситого життя – Сонячної машини, – але усе передається як цілком реальне й допустиме, художньо експонований світ відбиває справжню дійсність.

У „Сонячній машині” яскраво виражена провідна риса утопії: зображений у творі світ – це світ фантазії, мрії, яка ніколи не буде реалізована. Сонцеїстичний спосіб життя – ілюзія благополуччя, омана щасливого майбуття. Фантастика була потрібна автору для реалізації утопійної мрії про безтурботне життя, ідеалізації уявного світу, а, окрім того, – для антиутопійного розвінчування антигуманного суспільства, що з’явилося внаслідок досягнення даного ідеалу. В.Винниченко йде шляхом великих утопістів: Сен-Сімона, Фур’є, Овена – і репрезентує утопійний спосіб ошасливлення людства за допомогою науково-фантастичного винаходу доктора Рудольфа Штора. Але водночас і розгортає антиутопійну кризу, яка впливає із утопійного процесу. Так переплітається у творі утопія з антиутопією.

Задоволення потреб суспільства відбувається тут казково – за допомогою фантастичного дива. Новий світ виникає не на ґрунті еволюційних процесів, соціальних закономірностей, а на основі вигадки – роль казкової скатертини відіграє Сонячна машина.

„Сонячна машина” – це проблемний, ідеологічний, філософський, соціально-психологічний, детективний роман, в основі якого – авантюрно-фантастичний сюжет. Феноменальність твору в його жанровій неодномірності, що охоплює ознаки багатьох жанровидів. Але насамперед це яскраво виражений синтез утопії та антиутопії

Наявність ознак різних жанрових форм у "Сонячній машині" дає змогу виділити її в особливу жанрову категорію, яка поєднала всі ці ознаки. Під цю пору ми не маємо стійкого, аргументованого терміна щодо жанрової приналежності "Сонячної машини", тому вважаємо доцільним запропонувати визначення "пантопія" (за моделлю: „утопія” – місце, якого нема; „антиутопія” – місце, протилежне утопійному; пантопія – всеохоплення місць). У новому терміні не оминаються увагою жанрові особливості утопії, антиутопії та інших жанрово-стильових єдностей. А префікс "пан" підкреслює об’єднувальні, загальні риси (грецьке "пан" – усе, геть чисто все).

У сучасній теорії жанру проблема термінології відіграє не другорядну роль. Тому потрібно уникати жанрової невизначеності. Враховуючи, що з розвитком літератури терміни й поняття зазнають значних змін: міняються, поновлюються, вдосконалюються, час вимагає осмислення саме цього аспекту генологічної науки, яка перебуває під цю пору в стадії бурхливого розвитку, суперечливого і динамічного. Визначення "пантопія" ґрунтується на зіставленні утопії й антиутопії та з'ясуванні їхньої своєрідності.

Пантопія – це жанрова форма, складовою функцією якої є попередження. У пантопії нерозривно співіснують мрія і зневіра, надія і відчай. Хоч це поняття-антиподи, але в цій жанровій формі вони немислимі один без одного.

У "Сонячній машині" реалізується утопійна мрія про райське життя. Автор допускає виникнення земного раю, але як же зіпсоване людство буде поводитись у ньому? Так утопія переростає в антиутопію, але утопійні ілюзії не зникають, вони втілюються в іншу форму – міраж утопійної надії й віри в здійсненність досконалості й ідеалу.

БІБЛЮГРАФІЯ

1. Білецький О.І. Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1990. – 254 с.
2. Василенко В. Білі плями на обличчі класики // Освіта. – 1992. – 22 вересня. – С. 14.
3. Винниченко Володимир. Щоденник. – Едмонтон–Нью-Йорк: Видання Канадського Інституту українських студій і Комісії УВАН у США для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка, 1983. – Т. 2.: 1921–1925. – 700 с.
4. Володимир Винниченко: повернення // Радянське літературознавство. – 1989. – № 7. – С. 69–74.
5. Волков А.Р. "Сонячна машина" В.Винниченка та соціально-фантастичні романи К.Чапека (історико-типологічне зіставлення) // Питання літературознавства: Зб. наук. праць. – Вип. 3. – Чернівці: ЧДУ, 1996. – С. 78–89.
6. Гнідан О.Д., Дем'янівська Л.С. Володимир Винниченко. Життя. Діяльність. Творчість. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 256 с.
7. Градовський А.В. "Царство Боже є утопією безкінечної поступальності або конвульсивної революції...". "Машина часу" Герберта Уеллса і "Сонячна машина" Володимира Винниченка // Зарубіжна література в навчальних закладах. – 1997. – №10. – С. 36–40.
8. Жулинський М. "Яке велике щастя я мала...". Радощі й печалі Розалії Винниченко // Україна. – 1992. – № 10. – С. 14–17.
9. Залеська-Онишкевич Лариса М.Л. Роботи і антироботи // Сучасність. – Мюнхен. – 1972. – Ч. 4 (136). – 60–73.
10. Зеров М. „Сонячна машина” як літературний твір // Зеров М. Твори: В 2 т. – К., 1990. – Т. 2.
11. Костюк Г. Світ Винниченкових образів та ідей // Слово і час. – 1990. – № 7. – С. 14–26.
12. Мороз Л.З. „...Сто рівноцінних правд”. Парадокси драматургії В.Винниченка. – К.: Віпол, 1994. – 207 с.

13. Надъярных С. Идеал и реальность в антиутопиях XX века: "Мы" Е.Замятина и "Солнечная машина" В.Винниченко // Славянские литературы: XI Междунар. съезд славистов, Братислава, сент. 1993 г. – М., 1993. – С. 161–172.

14. Паскевич Н. „На кону парадоксів і сил”. Аналіз художньої творчості Володимира Винниченка // Усе для школи. Українська література. 10 клас. Володимир Винниченко. – К.: АртЕк. – С. 12–18.

15. Сенік Л. Роман-опору. Український роман 20-х років: проблема національної ідентичності. – Львів: Академічний експрес, 2002. – 239 с.

16. Сиваченко Г. "Сонячна машина" В.Винниченка і роман-антиутопія XX сторіччя // Слово і час. – 1994. – № 1. – С. 42–47.

17. Федченко П. "Треба б наблизити до найбільшої реальності...". Про "Сонячну машину" Володимира Винниченка // Київ. – 1989. – № 1. – С. 157–160.

18. Христюк П. Письменницька творчість В.Винниченка. – Х.: Рух, 1929. – 202 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Сабат Галина Петрівна – доктор філологічних наук, доцент кафедри світової літератури ДДПУ ім. І.Франка.

Наукові інтереси: проблеми винниченкознавства, франкознавства, теорія жанрів утопії та антиутопії.

ВІЗІЯ ФРАНЦІЇ В ЕМІГРАНТСЬКИХ ТВОРАХ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

Галина СИВАЧЕНКО (Київ)

У статті піднято проблему бачення Іншого з позицій еміграції в контексті імагологічних досліджень, в контексті розглянуто питання імагології в емігрантському дискурсі, розглянуто специфіку створення Винниченком літературного етнообразу Іншого (француза) в умовах еміграції.

Ключові слова: інший, імаготекст, етнообраз, емігрант, експатріант.

In the article the author concerns the problem of undestading of "The Other" figure from the emigrant's point of view within the context of imagological studies. The author precisely focuses on Vynnychenko's creation of literary ethnofigure of "The Other" (franchman) in the emigration context.

Key words: inshiy, imagotekst, etnoobraz, emigrant, ekspatriant.

Однією з основних категорій, прийнятих в імагології, виступає, на думку багатьох дослідників, опозиція “своє – чуже”, оскільки вона належить до найстаріших і навіть архетипічних уявлень людства. До того ж, звертає увагу Д.Наливайко, з усіх виявів “іншого” імагологію цікавить “чуже” як етнокультурне: “На передній план виходять проблеми відносин суб’єкта з етнокультурними спільнотами, своїми й чужими...”[2, с. 28]. Отже, літературна імагологія вивчає літературні образи (іміджі) інших країн та іноземців, ці образистворені в певній національній або регіональній свідомості й віддзеркалені в літературі. Г. Дизерінк довів, що іміджі вивчають у тому разі, якщо вони присутні в літературних творах..., а також постійно й наполегливо нагадують про себе літературним критикам [7, с. 25]. Згідно з визначенням М. Фішера, іміджі є “імаготиповими” висловами про нації, народи, їхні культурні й духовні досягнення, які у своїй